

շուտափոյթ անցընել եւ յառաջ տանիլ եւ յարգական ընդունելութիւն ու վարմունք¹։

3. Արեւելեան Հոռով՝ եւ Պարսկաստան երկակողմանի հպատակներու հետ առեւտրական հարաբերութեանց ժամանակ նոյն կերպով ու յաւարար իրաւունքով կը վարուէին։ Օտար ազգերու վաճառականներ, գլխաւորաբար Արաբացիները, որ ըլլայ Պարսից կողմանէ հոռովական երկիր, ըլլայ հոռովական կողմէն Պարսկաստան մանել կ'ուզէին, իրաւունք չունէին իրենց համար ալ բուն հպատակներուն պէս վարմունք պահանջելու։ Սակայն Եփրատի արեւմտեան եւ հարաւային արեւմտեան կողմէն րկու պետութիւնները բաժնոյղ անապատ երկիրը սահմանները խիստ կերպով գոցել գրեթէ անհնարին կ'ընէր եւ միշտ վրանդ հետը կը բերէր, որ գաղտագողի ծամբաններով մարսաննգութեամբ ապրանք ներմուծուի, որուն վրայ դժուարաւ կրնար հսկողութիւն ըլլալ։ Այս բանս եւ թերեւս նաեւ առեւտրական ինչ ինչ ծիւղերու մէջ անհաճոյ մրցակցութիւնը յատ աղ բերին թ. 5ի մէջ հաստատուածը։ Ըստ այսմ՝ Արաբացիները, ըլլան դաշնաւոր կամ ոչ — ուստի նաեւ հարաւէն Եմենէն եկողները — ինչպէս նաեւ կէս բարբարոս ազգաց վերաբերողները, ուզած ձախմտներով չէին կրնար երկու պետութեանց սահմաններուն մօտենալ, հայտ միայն առհասարակ գործածուած հաղորդակցութեան ծամբաններով, իսկ վաճառք բերելու եւ տանելու համար հոռովական կողմանէ Գարաւ՝ իսկ պարսկական կողմանէ Մեքին բացուեցաւ, ուրիշ վայրեր լոկ բարձրագոյն հրամանաւ կրնային մտնել։ Սահմանի պաշտօնէից պատուէր եղաւ այս կանոնին հակառակ գործողութեան եւ մարսաննգութեանց գէթ վաճառք գրաւել, առանց նայելութեւ ուսկից է այն եւ ուրիշ պատիժներ ի գործ դնել²։

(Ըրբոն-ն-ի-ի)

Ս. ՊԻՆՏՐՈՂԻ

¹ Մենածոր անդ։

² Մենածոր անդ. Սահմանաւ եւ դարձեալ, զի մի ուրիշ երբեք վաճառականաց վարակներուց կամ այլը բարբարոսաց մօտ իցէ յերկիր տերութեան երկուցունց պետութեանց ընդ անապատ ծառապարհս եւ ոչ իսկ երբեք ընդ ծառապարհանս այլ ընդ Մեքին եւ Գարաւ երկիրն եւ ոչ բնաւ առանց հրամանի երկուց ախարհաց գլխաւորացն։ Այլ որ ժախիթ յանդգնել գործել հակառակ այնմ, որ հաստատուել է, կամ որպէս ասի նենպիւղ զմարտն, եթէ կալեալ լիցին ի սահմանակալ առաքարգացն, հանդերձ իւրեանց վաճառքն, զորս բերին, եթէ վաճառք ասորեանանայք իցն, եթէ հոռովականք, զպատիժ պատահալին, որ օրինաբն սահմանեալ են, կենացն։

ԽՈՐԵՆՆԱԳՈՅ ԿԵՐԹԻՔ ՄԵՆ ԵՆ ԱՐՏՈՐԵԶԳ ՄԵՆԿԵԿԱՐԻՆԻՐ ԹԵ ՄԵՐԻԿԱՆԵՆԸ

Շրանօթ է խորենացոյ այն ձգտումը, որով շանացած է համբաւաւոր ու վատաբաւոր Մամիկոնեանց ցեղը նուաստացընել ու անինչ ցոյց տալ իւր Հայոց պատմութեան մէջ։

Այս գիտաւորութիւնը իրագործելու համար գիմած է շատ անգամ կեղծիքներու, որոնցմէ ոմանք — որչափ ալ սքողել շանացած ըլլայ — անմիջապէս աչքի կը զարնեն։ Սակայն երբեմն ալ այնպիսի ծարտարութեամբ, որ իրեն յատուկ է, կրցած է վարագուրել կեղծիքը, որ գիւրին չէ եղած յերեւան հանել ճշմարտութիւնը։ Այս կարգի եղած է խորենացոյ մէկ խարդախութիւնն ալ, որ ըստ պատահման մեր մտադրութիւնը դրաւեալ խորենացի՝ Հինգ անգամ կը յիշատակէ Արտաւազգ Մանդակունի մը, որ զերծուցած է զմանուկն Տրդատ «ի դուռն կայսեր» (էջ 320) եւ այս պատճառաւ Արտաշէր Ստանեանին բարկութեան հանդիպելով՝ անոր ցեղը գրեթէ բնաջնջ եղաւ բաց ի Արտաւազգի մէկ ջրովմէն, զոր Տաճա՝ «յազգէն Աշոշ», փախցեցաւ ի Կեսարացոյց քաղաքին ապրեցողացն, եւ հետը կ'ամուսնանար անոր գեղեցկութեան հրապուրուած (էջ 323)։ Բայց երբ Տրդատ իւր հարց ածոր ձեռք անցուց իւր դայեակը՝ սպարապետ ըլլաւ (!) ի շնորհակալութիւն, իսկ անոր քեռայր՝ զՏաճաւ, «իշխան ի վերայ գաւառին Աշոշայ կարգ», (333—334 էջ)։ Ապա կը յիշատակուի Արտաւազգ Մանդակունի սպարապետին մահը, ի պատերազմին ընդդէմ հիւսիսական ազգաց (էջ 343)։ Ի վերջոյ կը յիշուի դարձեալ լոկ իբր սպարապետ, յետ մահուանելոյ դայեկին իւրում Արտաւազայ, որ միագլխապետ էր եւ ամենայն Հայոց զօրավար, (էջ 391)։

Խորենացոյ այս վկայութեանց համաձայն Տրդատ Մեքի ժամանակ Հայոց սպարապետութիւնը ոչ թէ Մամիկոնեանց ձեռքն էր, այլ Արտաւազգ Մանդակունիւ, Սակայն այս պարզապէս խարդախել է խորենացոյ կողմանէ իւր աղբիւրը — ըլլայ այս Ագաթանգեղոս կամ Բիւլզանդի, կամ ուրիշ որեւէ մասեան կամ յիշատակարան մը։ Ի՞նչ կ'աւանդէ մեզի խառնակից առհայն պատմութիւնը։

Ագաթանգեղոս յիշատակելով Տրդատին փախցելու յայտնի չ'ընէր այն անձին տնունը, որ զայն ազատեց, այլ լոկ դայեակն՝ բառով կ'ուշի յայտնի ընել (այլ, Կենեան. 1862 էջ 42)։ Իսկ Տրդատի ժամանակ սպարապետ կը յիշէ Արտաւազգ մը առանց ցնցել ալ յատկանշելու։ Այլուստ

¹ Տպ. Վենետիկ 1827։

² Գրել սխալ է ապարդուեան մէջ «դայեկորդի» բառը, մեք ուղղեցէք դայեակ, ինչպէս յետոյ (էջ 391) կը հաստատուի։

³ Թէ Մամիկոնեան ցեղէն կ'ըլլային Թագաւորաց, ինչանկերուն Գոյեմիլիք ու Սոսոյիլիք, յայտնի է Բիւլզանդիէն (Դպր. Գ. Գլ. ԺԷ. Գպր. Գ. Գլ. Բ., Գպր. Ե., Գլ. ԼԷ.)։ Առ այս ուղղակի կը վկայէ խորենացին իւր Արտաւազգ Մանդակունի ով, ուղղել՝ Մամիկոնեան։

յայտնի բլավով որ սպարապետութիւնը Մամի-
կոնեանց տան կը պատկանէր, պէտք մը չկար, որ
Ագաթանգեղոս Մամիկոնեան անունն ալ կցէր
Արտաւազգին, մինչդեռ Տարկ անհրաժեշտ էր
Մանգապին անունն յիշատակութիւնը, եթէ
իրգջ Տրդատին սպարապետ Մանգապին մ'ըլլար:
Սակայն ալ տարակոյսի տեղի չի մնար, եթէ
վկայութեան կոչենք մեր ամենանշանաւոր պատ-
մագիրներէն զՓառաստո Քիւզանդ: Ասոր թանկա-
գին վկայութենէն ակնյայտի կը տեսնուի, թէ
Ագաթանգեղոսայ Արտաւազգը Մանգապին չի
կրնար ըլլալ, այլ Մամիկոնեան է: Փառաստո իւր
պատմութեան ընթացքին մէջ սպարապետութեան
աստիճանը միշտ իբրեւ Մամիկոնեանց սեպհակն
կը յիշատակէ: Եթէ միայն այդչափ ըլլար Փառ-
աստո վկայութիւնը, կրնար, թէպէտ միշտ ան-
գոր կերպով, աւարկուի, թէ Տրդատի ժամանակ
Արտաւազգ Մանգապին անցած է սպարապե-
տութիւնը առ ժամանակեայ կերպով: Այսպիսի
աւարկութիւն մը դարձեալ Քիւզանդն է որ կը
ցրէ բոլորովին: Հայաստակ պատմագիրս խորով
կտառիկի ժամանակ չայց սպարապետ կը կոչէ
զՎաչէ որդի Արտաւազայ. «Վաչէ որդի Արտա-
ւազայի է Մամիկոնէն տոհմէն, զորավար ամենայն
Հայոց մեծաց»: Ահա անենդ վկայութիւն մը թէ
Տրդատ Կենդի ժամանակ Վաչէի չայլը Արտաւազգ
Մամիկոնեան էր սպարապետ, որով խորենացոյ
Մանգապինուն ինքզինք մ'ըլլալը յայտ յանդի-
ման կը յուցուի, խորենացոյ վկայութիւնը մեզի
համար այնու օգտակար է (կենդանագրուի ճշմար-
տութիւնն երեւան գայեն վերջը), որ անկէ կ'ի-
մանանք թէ զմանուկ Տրդատ փառքընունէ Ար-
տաւազգ Մամիկոնեան իբրեւ գայեակ արքայ-
որդայն:

Ագաթանգեղայ Արտաւազգին (Մամի-
կոնեան) եւ խորենացոյ Արտաւազգին (կեղծ
Մանգապին) միեւնոյն անձնաւորութիւնն ըլլա-
լուն թերեւս վկայէ նաեւ այն պարագան ալ, որ
երկու պատմագիրներն ալ իրենց յիշած Արտա-
ւազգին անմիջակա կը կցեն զՏաճատ Իշխան
Աշոցայ գաւառին, (Ագաթ. էջ 641, խոր.
էջ 323, 334): Հոս եւս թանկագին է խորենաց-
ոյ վկայութիւնը, որմէ կը տեսնենք, թէ Տա-
ճատ փեսայ էր Արտաւազգայ Մամիկոնեոյ Վա-
չէի Տոր:

Ար մնայ այն խնդիրը թէ խորենացին իւր
կեղծած այս գեպքին համար ինչ աղբիւր ունեցած
է առջեւը: Թե՛ Քիւզանդ եւ Ագաթանգեղոս
(վերջինս մեր ձեռքէն ունեցած տակնուվրայ
խմբագրութենէն գտնուով) եղած չեն կրնար
ըլլալ «Պատմահօր», աղբիւրները, անկէ մեկին կը
տեսնուի, որ ասանք չունին այն պարագաները
զորոքն խորենացին կը յիշատակէ: Վասն զի
խորենացին գիտէ, թէ 1. Արտաւազգ Մամիկոնեան
է խորով որդին ապրեցընողը (Ագաթանգեղոս
լուեկայն միայն կ'ակնարկէ, էջ 42) 2. Արտաւազգ

Մամիկոնեան քոյրը ազատելով Արտաշէի կո-
տորածէն ի ձեռն Տաճատի իշխանին Աշոցայ,
այսպէս ասոր ամուսին կ'ըլլայ. 3. Տաճատ իւր աներորդ
կ'իմացընէ Գրիգորի Անակայ որդին ըլլալը եւ
անիկա ալ կը զգացընէ թագաւորին (Ագա-
թանգեղոս էջ 102 «ոմէ ի նախարարացն, բռնով
կը գոհանայ. արեգօք Մամիկոնեանց տան ակնա-
ծութիւն ընելու համար»): 4. Արտաւազգ Մամի-
կոնեանին փառաւոր մահն ի կռուին ընդդէմ
հիւսիսական ազգաց:

Այս բոլորածնեքն անգամ մ'եւս կը հաս-
տատուի թէ խորենացին խորագետող մըն է ան-
ձանց ու գիպաց:

Հ. Հ. ՀԱՄՐԱՐԵՆՆ

ԱՅԹԱՐԶԱԳՐԱԿԱՆ.

ՊՈՆՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԵՍԻՐՈՒԹԻՒՆԵՐ

ՄԱՍՆ Ա.

ՆԵՏԵՆՈՏԵՆԿԱՆ ԱՐԿԵՒԱՐԹԻՒՆԻ Ի ՊԱՆՏՈՍ

Յ. Գ. Կ. ՆՆԳԵՐՈՒՆԻ

(Հորան-նիւն-նիւն):

Բ. Ամասիայի Տալիում:

ՏՊ. Հռոմեական ուղին մինչեւ իւր Ամասիա
ճանապարհադրուի (caput) հետապնդելու տունը՝
նկարագրութեան մէջ ստիպուած էի հետազո-
տութեան ժամանակագրական կարգէն քնն
չեղիւ: Իւր Յունիս 6ին էլվան-2էէրի հասայ՝
որոշեցի առ ժամն շարունակել ճամբան գեպ ի
արեւելք, այլ Հալի-քիդէ մինչեւ Ամասիա մնա-
ցած ուղեմասին հետազոտութիւնը թողուլ այն
ժամանակին՝ երբ պիտի ուղևորեի գեպ ի ծովեզր
Սամոնի ուղղութեամբ: Ուստի վերադարձայ Չո-
բուս, ճամբու ջրհան մ'ընելով տեղերէս՝ Ալվի-ն
(3/4 ժամ արեւելք), Է-ի-ի-ի-ի (1 1/2 ժամ)՝ որ էլ-
վանին ծիշդ հիւսիսակողմն եւ անկէ ժամ մը
հետո (առնուած տեղեկութեան համեմատ),
Կոստոս (3/4 ժամ)՝ կոհակաձեւ հովանի գիմացի
կողմը, եւ անցնելով Սեկիլի կիրճը, առանց այս
ամէն տեղերը նշանակուելու արժանի բան մը գտնե-
լու: Յունիս 8ին Չորուսին ելլելով ուղեւորեցայ
հարաւ-արեւմտեան ուղղութեամբ գեպի Տալիում:
Ժամ մը կտրեցինք Չորուսի գետը եւ գուրս ելլանք
այն նեղ հովանի՝ որ գալոսին վերին մասը վարինին
հետ մը կապէ: Սայւս խաւերով ուղղակի եկելով
որ ճամբան անկողմը կ'իյնայ՝ Չորուսի 10 1/2
անգղ. մղն (հաշուոյն համեմատ) 3 ժամ, Եէնի-
Քէ-2այի ձախ փինի վրայ, խտորեցայ՝ ճամբուն

1 Ջարմանայի է այն պարագան, որ Մանգապինեաց
քեղին յիշատակութիւնը ոչ Քիւզանդ ոչ Ագաթանգեղոս
եւ ոչ ալ Արիւն ունին:

2 Հռոմեան տախտակին վրայ այսպէս գրուած է ա-
նունը. բայց ուղիւ ներս կ'երեւայ թէ ըլլայ Կոստոսիոյ
«Կոստ-ստիոյ»: